

Trolleri och källkritik

En scenföreställning om hjärnan, trolleri och källkritik för mellanstadiet — av Cecilia Lundh och Kalle Nilsson

Om den här handledningen

Den här handledningen är till för att du som lärare ska kunna fortsätta arbeta i klassen med de teman vi tar upp i föreställningen "Trolleri och källkritik". Den innehåller enkla förklaringar av begrepp och konkreta övningar, tänkta som en sorts "hjärngympa" för kritiskt tänkande.

Målet är att ge eleverna verktyg för att känna igen när någon försöker manipulera dem – oavsett om det handlar om bedragare, personer som vill utnyttja barn (s.k grooming), reklam eller falsk information och propaganda på nätet. Det här är givetvis inte alla knep som används men vi har valt ut några av de vanligaste.

Föreställningens budskap är att trollkarlar och bedragare använder ungefär samma knep för att lura hjärnan. Skillnaden ligger i avsikten. Vi vill dela några av våra hemligheter med er för att ni ska lära er känna igen dem som försöker lura er på riktigt.

Diskussionsfrågor kopplade till föreställningen

1. Bollen bakom ryggen (selektiv perception)

- Varför märkte inte personen på scenen vad som hände, fast alla i publiken såg det?
- Kan ni komma på ett tillfälle när ni själv varit så fokuserade på en sak att ni missat något annat runt omkring?

2. Jongleringen och t-shirten (misdirection)

- Såg någon när tröjan bytte färg?
- Vad var det som gjorde att ingen eller nästan ingen såg att tröjan bytte färg?

3. Moroten och "vit-vit-vit-mjölk" (kognitiv överbelastning och forcering)

- Varför svarade nästan alla "morot" respektive "mjölk", trots att svaren egentligen inte var självklara (kor dricker ju vatten)?
- Har ni klickat eller svarat på något utan att tänka efter – i spel, i chattar eller någon annanstans? Vad kan det ha berott på?

4. Lasse och Pelle (auktoritet och gruppträck)

- Varför trodde Lasse på sin storebror Pelle, fast det han sa var så dumt?
- Vad hände när Lasse i sin tur berättade det för alla barnen i byn? Hur sprids falska påståenden vidare mellan kompisar?

Öva vidare: Tre enkla knep

I slutet av föreställningen ger Kalle och Cecilia tre konkreta råd. Här är förslag på hur ni kan öva på dem tillsammans i klassrummet.

Råd 1: Vänta i 10 minuter

”Jag MÅSTE göra det här just nu” - känner ni igen er? Är det någon som försöker stressa er med flit?

Se om ni kan hitta exempel på reklam, spel eller meddelanden som skapar bråttom-känsla – (nedräkningar, ”enbart idag”, ”3 personer tittar på det här just nu”...)

1. Diskutera i par: Vad skulle hända om man väntade 10 minuter innan man klickade, köpte eller svarade? (ingenting kanske?)
2. Skapa en ”stopp-regel” tillsammans, till exempel en konkret fras eller gest man kan använda för sig själv när man känner sig stressad.

Råd 2: Fråga ”Vem tjänar på det här?”

När något verkar för bra för att vara sant är det ofta det.

3. Dela ut (eller läs upp) några påhittade exempel: ett meddelande från en ”okänd person som vill bli vän”, ett erbjudande om gratis presentkort, en chatt där någon ber om bilder eller personlig information. Låt eleverna i mindre i grupper ställa frågan ”Vem tjänar på det här?” för varje exempel.
4. Är det någon skillnad mellan en vän som ger dig en present och en okänd vuxen, till exempel i en chatt som vill ge något gratis till ett barn? Ska man lita på det?
5. Koppla särskilt till grooming: en vuxen som låtsas vara jämnårig, som är extra snäll, som ber om hemligheter eller att man inte ska berätta för föräldrar/lärare – det är precis den sortens ”förtroendeknep” som det är bra att vara vaksam emot. Repetera tillsammans: en trygg vuxen ber aldrig ett barn hålla hemligheter för andra trygga vuxna.
6. Fråga alltid: ”Vem tjänar på det här?”

Råd 3: Lösenord är hemliga trollformler

Ett lösenord ska aldrig delas – precis som en trollkarl måste man vara försiktig så man inte avslöjar sina hemligheter till vem som helst.

7. Låt eleverna i par lista vilka som är okej att dela lösenord med (svaret bör bli: ingen, förutom kanske en förälder/vårdnadshavare) Inte ens din bästa vän.
8. Diskutera vad man ska göra om någon på nätet frågar efter lösenord, kod till mobilen, eller ber en logga in på en konstig länk.
9. Öva på konkreta svar man kan ge om någon frågar – till exempel: ”Det delar jag inte, men tack ändå!” – på så sätt är man beredd när det kommer såna frågor och man hjälper hjärnan att inte fatta dumma beslut på grund av stress.

Fördjupning: bedragare, grooming, reklam och manipulation

Föreställningens bärande idé — att hjärnan har inbyggda genvägar som både trollkarlar och bedragare kan utnyttja — går att koppla vidare till flera viktiga samtalsämnen. Här är förslag på hur ni kan bygga vidare på lektionerna:

Bedragare på nätet

- Gå igenom tillsammans: hur ser ett bedrägeriförsök ut i ett spel, chatt eller sms? Vilka "varningsflaggor" går att känna igen (brådska, för bra erbjudanden, okända avsändare, stavfel, begäran om koder)?
- Låt eleverna, i par, hitta på ett eget litet "trick" (utan att faktiskt lura någon) som bygger på ett av begreppen i ordlistan, och förklara för klassen vilken svaghet i hjärnan det utnyttjar.

Grooming och gränser

- Repetera grundregeln: ingen främmande vuxen ska be om bilder, privat information, hemligheter eller ensam kontakt. Om det känns konstigt är det oftast konstigt.
- Påminn om att skam eller rädsla för att "ha gjort fel" aldrig ska hindra ett barn från att berätta för en trygg vuxen – bedragare räknar ofta med att barn håller tyst.
- Diskutera vilka trygga vuxna eleverna kan vända sig till, hemma, i skolan, om något känns fel på nätet. Var noga med att inkludera kontakter som BRIS, kurator på skolan, lärare etc

Reklam och påverkan

- Leta exempel på reklam (i appar, på Youtube, i sociala medier) och analysera: Vilken känsla vill reklamen skapa? Används brådska, kändisar/auktoriteter, eller något som känns "specialgjort för mig"?
- Prova att designa en egen, ärlig reklamaffisch tillsammans, och jämför med en som medvetet använder något av knepen från föreställningen.

Odemokratisk manipulation och desinformation

- Öva källkritik konkret: innan man delar något vidare – vem ligger bakom informationen, finns källan att hitta, och stämmer bilden/påståendet om man söker på det?
- Koppla till misdirection, forcing och stress: fundera på om det finns tillfällen då stora, känsloladdade nyheter tar uppmärksamhet från annat som sker samtidigt .

Avslutande tanke att ta med till klassen

Precis som Cecilia säger i slutet av föreställningen: skillnaden mellan en trollkarl och en bedragare är avsikten. Målet med de här lektionerna är inte att eleverna ska sluta lita på någon – utan att de ska lära sig ställa den enkla, viktiga frågan varje gång något känns för bra, för konstigt, eller för stressat:

"Vad är det jag inte ser? Vem vill att jag ska tro det här, och varför?"

Ordlista – begrepp från föreställningen

Använd gärna listan som utgångspunkt för ett samtal i klassen. Läs ett begrepp i taget, be eleverna minnas vilket trick det hörde ihop med, och diskutera sedan var i vardagen de kan stöta på samma knep.

Begrepp	Vad det betyder – kort förklaring
Källkritik	Att undersöka om något man ser, hör eller läser verkligen stämmer, innan man tror på det eller sprider det vidare.
Reflexer och automatiserade processer	Sådant hjärnan och kroppen gör helt omedvetet – som att blinka eller svälja – eller sådant vi övat på så mycket att vi gör det utan att tänka, som att cykla.
Selektiv perception	Hjärnans sätt att välja ut vad den ska fokusera på, och sortera bort resten, för att inte bli överbelastad av alla intryck.
Misdirection	Ett trolleriknep där magikern medvetet styr publikens uppmärksamhet till en sak, för att de inte ska se vad som händer någon annanstans.
Kognitiv överbelastning (stress)	När hjärnan får för mycket att hantera på en gång och arbetsminnet blir "fullt". Under stress tänker hjärnan mindre logiskt och väljer ofta det första svar den kommer på.
Forcering	Att omedvetet styra vilket svar eller val någon gör, genom att först mata dem med ord eller bilder som pekar åt ett visst håll.
Auktoritet (övertro på auktoriteter)	Att lita extra mycket på vad någon säger bara för att personen verkar ha makt, kunskap eller en fin titel – utan att kolla om det faktiskt stämmer.

